

GONDOLATOK A VESZÉLYEZTETETTSÉGRŐL. EGY FOGALOM HASZNÁLATÁNAK PROBLÉMÁI

"Veszélyeztetett kiskorú az, akinek gondozását, oktatását, nevelését, tartását, testi, értelmi és erkölcsi fejlődését bármilyen ok károsan befolyásolja vagy akadályozza."

Sajátos helyzetbe kerül a kutató, ha egy általánosan elfogadott és használt fogalomra építve vizsgálni igyekszik a fogalom által leírt jelenséget, de helyette csupán egy gondolati konstrukcióra lel. Ezzel a problémával kerültünk szembe, mikor 17-18 éves, az általános iskolában veszélyeztetettként nyilvántartott fiatalok pálya- és életalakulását kívántuk feltárni.¹ Egyik kérdésfeltevésünk az volt, hogy a veszélyeztetettség, mint általánosan elfogadott kategória alkalmas-e a későbbi társadalmi beilleszkedés előrejelzésére, hogyan befolyásolja annak sikeres vagy sikertelen voltát? Kiindulásként elfogadtunk egy fogalmi megjelölést, de annak csupán esetleges következményeit, időbeni alakulását kívántuk felmérni.

Magával a besorolással tehát nem akartunk behatóan foglalkozni,² mégis már a mintaválasztás során szembekerültünk a fogalom értelmezésének problémáival, mind a statisztikai adatközlés, mind az iskolai nyilvántartás és megítélés szintjén. Jelenleg Magyarországon a becslések szerint 250 ezer veszélyeztetett gyermekkel és fiattal kell számolnunk. Bár közülük mindössze 125 661 ezer nyilvántartott. Túlnyomó többségük általános iskolás korú.

Felmerül tehát a kérdés, hogy mit jelent ma veszélyeztetett gyermeknek, fiatalnak lenni, hogyan jön létre ez a minősítés, kiből és mikor lehet veszélyeztetett? Mivel írásunk csak a közoktatási intézmények nyilvántartási rendszerével foglalkozik, először tekintsük át az általános iskolai nyilvántartás mechanizmusát.

Az első jelzést az osztályfőnök adja az iskola gyermekvédelmi felelősének. Ezt követően a gyermekvédelmi felelős kitölti a gyermekről egy "Nyilvántartási lap"-ot, melyen a személyi adatokon túl megjelöli a veszélyeztetettség okait. Beszámol a családot segítő "rendszeres ellenőrzésekről" (figyeljünk a kifejezés önellentmondására!), és feljegyzi az esetleges intézkedéseket.

A megjelölt okok a következők lehetnek:

- 1./ környezeti ok - családi környezet
- családon kívüli környezet
- 2./ a gyermek személyiségében rejlő ok
- 3./ anyagi ok
- 4./ egészségi ok.

A kategóriák átfedik egymást, az okok nehezen választhatók szét. Ki tudja például pontosan megjelölni, hogy hol húzható meg a határ a környezeti ok és az anyagi ok között? Egyen-

15-e a szegénység vagy a hátrányos helyzet a veszélyeztetettség? Meddig anyagi probléma a veszélyeztetettség és honnan nem az? A nyilvántartás ugyan lehetőséget ad több ok megjelölésére is, de vajon a több megjelölt ok közül melyik az elsődleges? Hol, melyiknél kereshető a bajok eredete, gyökere? Mi az ok, és mi a következmény?

Ez a bizonytalanság érzékelhető a statisztikai adatközléseknél is. A számokhoz fűzött gyakori megjegyzések (pl. hogyan alakul a veszélyeztetettek pontos száma a különféle átfedések levonása után) közvetve utalnak a fogalom többértelműségére, differenciálatlanságára.

Most nézzük a Nyilvántartási lap véleményünk szerinti legkritikusabb pontját, "A gyermek személyiségében rejlő ok"-ot. Hogyan használható ez a kategória és miként értelmezhető? A felsorolás a következő kijelentéseket tartalmazza: értelmileg-érzelmileg szociálisan visszamaradt, gátlásos-szorongó, agresszív magatartású, szökő-csavargó, italozik, lop, garázdálkodik, egyéb.

Végigolvasva e kijelentések sorozatát, elsőként az jut eszünkbe, hogy itt most döntően a gyermeknek, mint veszélyforrásnak besorolása törénik meg. Mi, a közösség, a társadalom vagyunk veszélyeztetve egy agresszív, szorongó, italozó, garázdá gyermek által. De nyomban elhessentjük eme gondolatainkat, mondván, hogy most a gyermek veszélyeztetettségének okait keressük, és visszatérünk ismét a lehetséges okok halmazához. Tehát a gyermek veszélyeztetetté nyilvánításának egyik fő oka magatartásában keresendő. Ismét ellentmondásba ütközünk, hiszen a besorolás valóban megtörténhet a magatartás, a társas viselkedés alapján, de ezt a magatartást nem tekinthetjük a veszélyeztetettség okának, legfeljebb következményének. Ha okként tartjuk nyilván akkor a veszélyeztetettség nem helyzet, állapot, hanem tulajdonság. A valós folyamat iránya: a gyermek feltehetően azért "gátlásos, szorongó, agresszív, szökő-csavargó, italozik, lop és garázdálkodik", mert veszélyeztetett helyzetben él és nem fordítva.

A gyermek vagy fiatal veszélyeztetettsége az esetek többségében csak akkor kerül nyilvánosságra, majd regisztrálásra, ha magatartásával jelez, viselkedésével felhívja magára a figyelmet. Ha visszahúzó, csendes vagy zárkózott, ha az iskola közösségi életét nem zavarja, normáit nem sérti, veszélyeztetett helyzete csak elvétve kerül felszínre.

Vizsgálati tapasztalatunk, hogy a kontrollcsoportba (minden veszélyeztetettnek nyilvánított tanuló mellé szociális ikerpárt állítottunk) tartozó tanulók között is akadtak olyanok, akik családi környezetüket figyelembe véve egyértelműen veszélyeztetettnek voltak mondhatók, mégsem figyeltek fel rájuk, nem kerültek nyilvántartásba, mivel magatartásukkal nem, vagy nem az "előírt" módon jeleztek.

Itt szeretnénk utalni a nyilvántartás szubjektív jellegére, amely ismét a fogalom differenciálatlanságának, pontatlanságának következménye. Mint láttuk, a gyermek viselkedése, mint a veszélyeztetett helyzet manifesztálódása, meghatározó eleme a minősítés folya-

matának. Mégis, figyelembe kell vennünk azt a közeget is, ahol ez a viselkedés megnyilvánul és megmérettetik. Különböző összetételű, helyzetű és adottságú közösségek, iskolák eltérő módon értelmezik, illetve tolerálják az átlagtól eltérő magatartásokat. Ahol magas a deviancia határát már suroló esetek száma, ott alig figyelnek fel a "kicsit más" gyermekekre, viszont ahol elvétve fordulnak elő ilyen esetek, ott a csoport érzékenyen reagálhat minden eltérésre.

Az elmúlt évtizedek nagyarányú és főleg lakótelepekre koncentrált lakásépítésének következményeként Budapesten is jelentős területi mobilitás indult meg, amely markáns területi szegregációval is együttjárt. Köztudott, hogy egyes fővárosi lakótelepeink (Kőbánya-Újhegy, Békásmegyér, Újpalota) főleg a rossz szociális helyzetű, alacsony társadalmi presztízsű rétegeket tömörítik. E homogén környezetben az iskola az oktatási funkciókon túl, nagy mennyiségben kénytelen felvállalni egyéb nevelési, családsegítő, mentálhigiénés feladatokat is. Ezek a tények jelentős mértékben befolyásolják a veszélyeztetetté nyilvánítás mechanizmusát. Ezeken a lakóterületeken a kategóriába sorolás alapját deviáns viselkedés vagy családi háttér adja, míg másutt ehhez a besoroláshoz a szülők válásának ténye már elegendő.

Nehéz helyzetben vannak a pedagógusok is. Egy részük szerencsére ösztönösen óvakodik az olyan minősítésektől, melyek kívül esnek szakmai kompetenciájukon. Vizsgálatunk adatgyűjtési szakaszában, átnézve a Nyilvántartási lap-okat, gyakran találkoztunk "A gyermek személyiségében rejlő ok"-ok felsorolásánál az "egyéb" kategória megjelölésével, konkrét tartalom nélkül, melyet a pedagógus tanácstalanságára utaló jelként értelmeztünk. Eme sejtésünket a gyermekvédelmi felelősökkel folytatott beszélgetéseink egyértelműen igazolták. Mégis inkább ezek az esetek tekinthetők kivételnek, mivel a besorolás kényszere legtöbb esetben szinte "kötelez". A probléma bonyolultságát és a fogalommal - jelenséggel - találkozó pedagógus nehéz helyzetét csak fokozza a veszélyeztetettséggel rokon fogalmak, minősítések halmaza, melyek rendelkezésére állnak az általa gyakran már-már szakszargonnal egyszerűen "problémásnak" (röviden "gyv"-s esetnek) nevezett gyermekek besorolására. Vegyük szemügyre ezeket a fogalmakat: potenciálisan veszélyeztetett, hátrányos helyzetű, nehezen nevelhető, magatartási zavarokkal küzdő és még sorolhatnánk. A veszélyeztetettség szűkebb holdudvarához ezek közül a potenciálisan veszélyeztetett, a magatartási zavarokkal küzdő, és a nehezen nevelhető fogalmak csatlakoznak. Érdekes kategória a potenciálisan veszélyeztetett, ami egyes iskolákban a veszélyeztetettként nyilvántartott gyermekek számának kétszeresét is elérheti. Lényeges különbség nincs a két kategóriába tartozó gyermekek közt, legfeljebb annyi, hogy egyikről kell kitölteni lapot, a másiktól nem. (Talán így védekeznek az amúgy is túlterhelt gyermekvédelmi felelősök a felesleges adminisztráció ellen!?) A hátrányos helyzetű megjelölés elsősorban az iskolán kívüli állapotot hivatott regisztrálni. A magatartási problémák gyűjtőfogalma az iskolai viselkedés "tünetei" alapján kategorizál. A felsorolt fogalmak keresztezik, átfedik egymást. Márpedig az iskola ezekkel a minősítő eszközökkel kinlódik, dolgozik.

De természetesen a regisztrálás gondjai eltörpülnek a segítségnyújtás, a megelőzés, a cselekvő gondoskodás problémái mellett. A veszélyeztetettség problémakörének társadalmi megoldatlanságára utal, hogy adatgyűjtőinket az iskolákban nemegyszer panaszfórumként kezelték, rájuk zúdítva gondoljaik özönét. Esetenként nagy horderejű társadalmi gondok megoldását kérték számon tőlünk a pedagógusok tehetetlenségükben (lakás, családsegítő intézmények hiánya stb.). Elmondásuk szerint munkájukat főként tűzoltásnak érzik, hisz szinte egyetlen lehetőségük a segítségre a pénz, vagyis a különféle segélyek (beiskolázási, rendszeres és rendkívüli nevelési segély stb.) és a napközi térítési díj elengedése. Ez is csak akkor, ha a szülő hajlandó vállalni a segélyek elnyerésével járó méltatlan procedurát. A csak pénzzel való megelőzés, vagy éppen korrigálás az esetek többségében látszatmegoldás.

A nyilvántartás gyakorlati problémáinak számbavétele után fordítsuk most figyelmünket a besorolás alapját képező definícióra. A meghatározás fogyatékoságai kétségtelenek. Túl tág és homályos ahhoz, hogy egy szubjektivitástól mentes besorolás alapja legyen. A fogalom által leírt jelenségkör megragadása tömegesen az általános iskolában történik meg először. Közoktatási intézményekben nyilvántartott veszélyeztetett tanulók száma az 1983/84. tanévben:

	Veszélyeztetett tanulók	
	száma	aránya
óvoda	13 373	3,0
általános iskola	64 496	5,0
szakmunkásképző	7 757	4,5
középiszkola	4 167	1,8
(gyógypedagógiai iskolák)	8 941	21,7
ÖSSZESEN:	98 734	4,5

Forrás: Művelődési Minisztérium Statisztikai tájékoztatója, 1984.

Az általános iskola előtti és utáni időszakban a nyilvántartásba vétel arányai jóval alatta maradnak a 6-14 éves korosztálynak megfelelő arányoknak. Az általános iskolában jelentkező magas arány főbb okait a következőkben látjuk:

A nyilvántartási rendszer a közoktatási intézményekre és a gyámhatóságokra terjed ki. A közoktatási intézmények közül pedig az általános iskola az, amely kötelező érvényű minden tanköteles korú gyermek számára. Itt az adott korú népesség teljes köre jelen van, míg az óvodák igénybevétele, méginkább a középfokú oktatási intézményekbe való bekerülés szelektív. A közölt adatok szerint mindkét nyilvántartási rendszerben (gyámügy, iskola) a veszélyeztetettek között a környezeti okból nyilvántartásba vettek aránya a legmagasabb, amely főként nevelési hiányosságokat takar (pl. gondozás hiánya, közömbösség, gyűlölködés a családban, kettős nevelés. Lásd: "Nyilvántartási lap"). Ezek jellegzetesen a család felbomlási folyamatának kísérő jelenségei lehetnek. Mind a statisztikák, mind a saját kutatásunk tapasztalatai szerint a válások legnagyobb százalékban a házasságkötést követő 7-14. évben követ-

keznek be. (Vizsgálatunk szerint a veszélyeztetett csoportban a válások 47 %-a, országos adatok³ szerint 35 %-a esik erre az időre.) A válással kapcsolatos problémák az általános iskolában csapódnak le. A teljes számú jelenlét és egy aggasztó társadalmi jelenség ez időre koncentrált hatása tehát jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy a "veszélyeztetettség csúcs" az általános iskolai évekre essen.

Az általános iskola után a tanulók szakmunkásképző intézetekben és középiskolákban folytathatják tanulmányaikat. Nézzük meg, hogy ezekben az iskolatípusokban miként alakul a veszélyeztetettként nyilvántartottak aránya!

Első ránézésre a fenti arányok jól megközelítik azt az értéket, melyet az általános iskolában tapasztaltak alapján várhatunk. Amint azonban az abszolút számok alakulását nézzük, feltűnik, hogy gyermekek ezrei "tűnnek el" valahol az egymást követő iskolatípusok között.

Vajon ez azt jelenti-e, hogy a veszélyeztetettség problémája a gyermekek 14-18 éves koráig megoldódik? Nem valószínű. Mik lehetnek azok a tényezők, amik ezt a nagyszámú "eltűnést" magyarázhatják?

Tudjuk, hogy a táblázat nem azonos korosztályt reprezentál különböző időszakokban, hanem különböző korosztályokat érint egyidőben. A csökkenés tehát demográfiai mozgásokból (a 70-es évek közepének demográfiai csúcsa) is következhet, de ekkora különbség magyarázatára ezt nem tartjuk elegendő oknak. Gondolnunk kell arra is, hogy a nyolcadik osztály befejezése után nem minden gyermek folytatja tanulmányait (1984-ban mindössze 93,3 %-uk tanult tovább⁴). Az azonnal munkábaállók között az általános iskolában veszélyeztetettként nyilvántartottak túlsúlyban vannak. Az eltérés további magyarázata kereshető a lemorzsolódásban is. Emeljük ki a szakmunkásképző iskolákat, ahová köztudottan főleg a veszélyeztetett gyermekek járnak, hisz számukra szinte egyedül ez a továbbtanulás útja. Az 1981/82-es tanévben 60 102 tanuló kezdte meg tanulmányait az ország valamennyi szakmunkásképző intézetében, de közülük mindössze 45 539-en tettek szakmunkásvizsgát a három év elteltével. A lemorzsolódás 24 %-os volt.⁵

A felsorolt három lehetséges ok független a nyilvántartási rendszer működésétől. Nem hagyhatók figyelmen kívül azonban az ezzel összefüggő tényezők sem. Tudjuk például, hogy a nyilvántartási rendszer nem tekinthető folyamatosnak. A gyakorlatban a "Nyilvántartási lap" sorsát illetően a legteljesebb bizonytalanság uralkodik. Egyes általános iskolák szerint tovább kell küldeni, mások szerint csak bizonyos iskolatípusokban kéri a továbbtanulóktól. A fentiek ismét az esetszámok elvesztéséhez vezetnek.

Nem szeretnénk kizárni a lehetséges okok közül a veszélyeztetettség megszűnésének tényét sem, bár kutatásunk szerint ezeknek az eseteknek a száma elenyésző. Egyrészt a nyilvántartásba vétel okainak megszűnése nincs szinkronban a nyilvántartásból való törléssel. Ennek jellemző példája, mikor a veszélyeztetett helyzet megszűnése nem vonja maga után a

nyilvántartás megszüntetését. Ezen esetek többségében a "Nyilvántartási lap"-ok a volt veszélyeztetettség dokumentumai maradnak, míg kisebb részük az utógondozás felvállalásának jószándékú kísérletét példázza. Másrészt viszont rögzülhetnek, "átmászolhatnak" egy adott időszakban, élethelyzetben megjelenő tünetek (pl. óvodáskorban regisztrált alvászavar fel-tüntetése egy nyolcadikos gyermek "Nyilvántartási lap"-ján). A fentiek együttvéve számunkra a rendszer inerciájának bizonyítékai.

A veszélyeztetettként nyilvántartottak tömege a köztudatban, mi több, az illetékes szakemberek, kutatók számára is, mint egységes csoport jelenik meg, sugallván, hogy itt egy behatárolt, számokkal jól leírható társadalmi problémával állunk szemben. Mégis, ha a be-avatkozás, segítségnyújtás gyakorlati kérdései felől igyekszünk megközelíteni a jelenséget, tapasztalunk kell, hogy a nyilvántartottak csoportként való kezelése az esetek különböző volta miatt nem lehetséges. Egyéni megoldások lennének megfelelőek, viszont a csoport, lét-számánál fogva ezt a lehetőséget kizárja.

A kategória, s az ezen alapuló nyilvántartási rendszer biztonságos szűrésre, előrejel-zésre használhatatlan. Alkalmatlan arra is, hogy alapját képezze a prevenció kialakításá-nak, hogy segítse a folyamatok követését és lehetővé tegye az esetleges változtatást. Műkö-désének látszata viszont kiváló lehetőség a "dolgok állásának" lefedésére. E látszat meg-bolygatásához gondolatmenetünk végső konklúzióját ajánljuk: a veszélyeztetettség határai mind elméleti, mind gyakorlati szinten elmosódnak és meghatározhatatlanok.

JEGYZETEK

- 1 A Tudományszervezési és Informatikai Intézet, valamint a Társadalmi Beilleszkedési Za-varok Komplex Elemzése Kutatási Főirány által támogatott kutatás: Az általános iskolá-ban veszélyeztetettként nyilvántartott, 1984-ban 18 éves fiatalok pályaszocializációjá-nak vizsgálata. Témavezető: Ritoókné Dr. Ádám Magda.
- 2 A nyilvántartás a közoktatási intézményekben 1974 óta kötelezően, az e célra rendszere-sített "Nyilvántartási lap"-on történik.
- 3 Demográfiai Évkönyv, 1984.
- 4 Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1984.
- 5 Művelődési Minisztérium Statisztikai Tájékoztató. Középfokú oktatás, 1984.